

L'emblemàtica església de Santa Maria d'Almenar

pàg. 23-33

Joan-Ramon González Pérez
Secció d'Arqueologia. Serveis Tècnics
de la Diputació de Lleida

*Al gran historiador i bon amic Francesc Martí Solsona
(Almenar, 1930-Lleida, 23 d'octubre de 2015)*

Josep Fornas Bardají
Centre d'Estudis Comarcals del Segrià

RESUM

L'església parroquial de Santa Maria d'Almenar és una de les primeres construccions realitzades en estil gòtic a la comarca del Segrià, amb la qual se superava la forta influència del romànic de la vella catedral de Lleida que havia tingut en tot el territori al llarg del segle XIII. El temple restarà parcialment inacabat i el barroc s'encarregarà de completar-ne la vàlua artística amb la construcció de l'esvelt campanar, que fa que sigui un dels monuments més icònics de la comarca de al Segrià.

ABSTRACT

The parish church of Santa Maria Almenar is one of the first buildings in the Gothic style Segrià, surpassing the strong influence of the Romanesque Old Cathedral of Lleida had throughout the course the thirteenth century. The temple will remain partially unfinished and the Baroque will complete its artistic value with the construction of the bell tower, thus being one of the most iconic monuments of the region of the Segrià.

PARAULES CLAU

Església parroquial, gòtic, barroc, campanar singular, monument emblemàtic.

KEYWORDS

Church, gothic, baroque, singular bell tower, landmark.

En la majoria dels pobles l'església esdevé de manera notable l'edifici principal, tant per la seva volumetria com per la seva vàlua artística. Difícil és trobar una població on no tingui una rellevància mínima. Si a més té un campanar, la seguretat d'esdevenir una edificació representativa és alta, generalment a més com a part fonamental de l'*skyline* de les poblacions i són, per tant, referents d'identificació en el paisatge.

L'església de Santa Maria té totes les característiques per esdevenir l'emblematíca icona del poble d'Almenar: un temple majestuós de gran interès artístic, amb un alt campanar visible des de ben lluny i situat en una posició enlairada. A més de ser la imatge que identifica aquesta població segriana, és un dels més clars referents en el paisatge comarcal, solament superat per la força del també emblemàtic Turó de la Seu Vella de Lleida. Fins i tot la silueta de l'església d'Almenar pot recordar la coneguda disposició formal de la vella catedral: alt campanar als peus de l'església, la qual és rematada per un cimbori que dona un contrapunt equilibrat a tot el conjunt.

INTRODUCCIÓ

La població d'Almenar manté relativament encara el seu nucli antic que estaria envoltat per una muralla. La plaça de Soldevila, amb la vella creu de terme, marca el límit del vell conjunt urbà digne de visitar, presidit per l'església d'Almenar, malgrat les reformes poc adients i les noves construccions en substitució dels edificis antics (FORNS 2011: 77-79). Els carrers de traça medieval i interessants cases pairals amb curiosos cellers, s'estenen per la vessant meridional d'una elevació que domina la carretera de la Vall d'Aran, on hi ha les restes del castell modern que recorda l'existència d'una fortificació més antiga que dominaria des de ponent tot el poble. La plataforma on hi ha la parròquia envoltada per una placeta mirador, que ocuparia la superfície del vell fossar, té a ponent una petita plaça rectangular amb l'ajuntament a l'altra banda, un bonic exemple de la coexistència dels dos poders: civil i religiós, contundent aquest per l'existència de l'imponent campanar (GARGANTÉ 2004: 248-249).

Poc després de la concessió de la carta de poblament pel comte Ramon Berenguer IV a les cent famílies colonitzadores originàries de la zona de Balaguer l'any 1147, apareixen les primeres referències a una església parroquial, diferent de la castral dedicada a Sant Joan. Aquell primer temple, construït en estil romànic, es menciona l'any 1150 com a pertanyent a la canònica de Solsona i el 1164, Pere Adalvert, en el seu testament hi deixava diners (ALTURO 1999: 100).

LES FONTS INFORMATIVES UTILITZADES

Fonts materials

Una primera visió llunyana de l'església d'Almenar amb la seva silueta característica ens dona una falsa impressió d'obra unitària; tal és l'equilibrada força que mantenen entre si els tres principals elements destacats: temple, cimbori i campanar (fig. 1). L'efecte que aporta la torre pot suggerir que ens trobem davant d'un temple barroc, confirmat pel robust cimbori, ara una mica desdibuixat respecte del seu esplendor original, però quan veiem la capçalera de l'església o hi entrem dins, comprovem que som davant d'una autèntica joia del gòtic lleidatà.

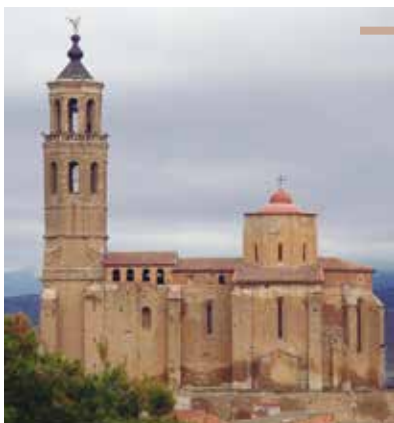

Fig. 1 - Vista exterior del temple de Santa Maria d'Almenar

Santa Maria d'Almenar és, per tant, un temple gòtic dotat d'un elevat campanar classicista. Una església de capçalera triabsidal que té davant tres trams a manera de creuer, coberts per voltes d'aresta els dos dels extrems i en el del mig hi ha el cimbori, que dona llum i majestuositat a l'edifici, completat per una única nau amb dos trams més, coberts originalment amb voltes de creueria. L'elevat campanar bastit sobre la porta del temple esdevé octogonal a partir del nivell de teulada i té la peculiaritat poc habitual de tenir dos cossos, rematats per un pinacle metàl·lic amb un singular àngel-penell. Però la història que es pot deduir de l'atenta observació de les seves parets no és pas tan senzilla (fig. 2).

Fig. 2 - Pany de paret de l'indret nord on es poden observar diferents tipus de construcció i indicis d'edificacions enderrocades

Temple romànic?

En l'extrem occidental del mur meridional hi ha tres arcs de mig punt equidistants entre si i el del mig lleugerament més estret que els altres dos; tenen uns dos metres d'alçada i els muntants rectes i de gruix tot el mur. Exteriorment, els arcs formen clarament part del mur, però van ser cegats amb carreus molt semblants, cosa que en dificulta la interpretació. El de l'esquerra té tapat tot el muntant oest per l'estructura de l'escala que accedeix al campanar, la qual sembla aprofitar un contrafort cantoner del temple gòtic. Posteriorment, el del mig va ser aprofitat per obrir una finestra en època moderna en la quarta part inferior, la qual fou cegada novament amb material més barroer i molt lligat amb morter. El de la dreta va experimentar el procés contrari en buidar-se'n les tres quartes parts superiors, tal com roman ara mostrant l'arrebossat que s'afegiria a les parets i els maons que tanquen per dins l'espai.

L'estat dels carreus està força deteriorat, prova d'una més llarga exposició a la intempèrie que la resta del mur. Per la banda oriental, l'estat de conservació de tota la superfície dels carreus és bastant millor, però s'aprecia algun petit desajust respecte del parament desgastat. Som, per tant, davant de la paret del temple romànic, que durant el segle XIII seria l'església parroquial d'Almenar? Aquesta paret tindria un campanar d'espada de tres arcs i, per alguna raó que se'n escapa, no va ser enderrocada com la resta de la vella església i s'integrà totalment en la nova obra gòtica? Així sembla poder-se deduir. Possiblement es continuaren tocant les

campanes mentre es feia el temple i un cop acabat es traslladarien a un altre indret més alt, avui no conservat, i el vell campanar fou cegat. Des de l'extradós dels arcs de l'espadaña primitiva encara puja dos metres el parament de l'església i s'aprecien les restes de la coberta de lloses, que fan un petit ràfec.

Temple gòtic

El primer temple romànic degué quedar petit i, cap a final del segle XIII però sobretot al llarg del XIV¹, es desenvolupà la major tasca constructiva de la nova església, en bona part relacionada amb el ràpid creixement demogràfic de la vila, ja que de les 100 famílies originàries de l'any 1147, vers l'any 1365 s'haurien

Fig. 3 - La nau del temple té actualment tres trams; un cobert amb volta de creueria i els altres dos amb sengles voltes catalanes en substitució d'una altre del mateix tipus

convertit en 317². No hi ha cap dubte que la principal obra de l'església de Santa Maria d'Almenar fou feta en època gòtica. Es tracta d'un temple d'una sola nau de gairebé vint-i-cinc metres de llargada i deu d'amplada, dividida en dos trams (fig. 3). Una mena de creuer de dimensions gairebé idèntiques completa l'espai per la banda oriental, el qual té un tram central totalment quadrat de deu metres d'ample i, a cada costat, sengles trams més estrets de poc més de set metres. La capçalera està

formada per un absis pentagonal central (fig. 4) i dues petites absidioles de la mateixa forma que ocupen dues tercers parts dels

respectius trams del creuer i que estan descentrades en aquest espai per adossar-se al mur que les separa del presbiteri. Aquesta circumstància dóna exteriorment als prismes absidals un bonic efecte de degradació. En la cantonada nord hi ha una elegant torre de planta poligonal que aixopluga l'escala de caragol (fig. 5), il·luminada per quatre finestretes d'arquet apuntat, que permetia accedir a la coberta de lloses, que es manté en un magnífic estat sota la moderna teulada. La porteta de dins del temple és de llinda esglaonada i permet veure el tram inferior de l'escala.

Tot l'edifici té la mateixa alçada, la qual cosa dóna una unitat espacial força notable en l'interior. Tots els trams eren coberts amb volta de creueria. Els pilars són de mitja canya amb capitells de calze que sostenen els arcs torals i formers de dovelles motllurades i que tenen com una mena de guardapols sostingut per unes petites mènsules decorades amb motius vegetals, la qual cosa dóna una sensació d'elegant robustesa en el sobri espai interior. Els capitells dels absis són una miqueta més elaborats amb la superfície allisada, potser per portar decoració pictòrica, i destaca en aquest sentit el més meridional de l'absidiola sud que mostra una ala a mig vol abaixat en relleu (fig. 6), una referència més del símbol parlant identificatiu d'Almenar, com a municipi, al segle XIV?³ Els nervis que ressalten la volta de creueria són també motllurats i les claus de volta totalment esculturades. La del tram que toca el creuer és d'una categoria escultòrica notable, representa una *maiestas domini* amb la mà dreta assenyalant el cel, amb sengles àngels a cada costat. En el creuer trobem l'*agnus dei* en els dos trams, si bé la qualitat és diferent; el del costat nord està fet més toscament en comparació al meridional que, a més, està inscrit en una sèrie polilobulada, i els extrems dels nervis tenen decoració d'escuts i també d'un rostre (fig. 7).

Fig. 4 - Absis principal amb la volta de creueria i els tres finestrals al fons

Fig. 5 - Torre amb planta poligonal que allotja una escala de caragol per accedir a la primitiva teulada de l'església

Fig. 6 - Representació d'una ala a mig vol abaixat en un capitell de l'absidiola del costat sud, escut o símbol parlant de la vila d'Almenar

¹ Segons la tradició local va ser el rei Jaume I qui va impulsar la construcció de l'església d'Almenar. L'erudit local Antoni Serrate ho divulgà a Josep Pleyan (PLEYAN 1889: 98).

² Tanmateix en els dos segles següents els habitants disminueixen. En el fogatge de l'any 1497 minva la població a 91 famílies i no mostrarà una feble recuperació fins al cens de l'any 1515, amb 116 llars, però molt lluny de les persones que vivien a la vila cap a mitjan segle XIV (FORNS 2004: 39-42).

³ La representació de l'ala a mig vol abaixat, al primer terç del segle XIV, la trobem representada també en la moneda pugesca local, de la qual en coneixem quatre variants de diferent emissió (SANAHUJA 2013: 669). Creiem que en aquell indret del temple es podrien enterrar persones rellevants del municipi, com el batlle o paers, o bé, amb menys probabilitat, que es tractés de la tomba familiar de la nissaga dels Almenar, que habitaven la vila.

Fig. 7 - Claus de volta amb el plànol per la ubicació de l'indret de l'església on es troben allotjades

La clau del presbiteri té un escut emmarcat per vuit lòbuls. A tocar dels sis nervis es mostren sengles escuts, alguns dels quals tenen restes de policromia amb tres pals vermells clarament visibles. Les claus de les absidioles laterals són una roseta, de les quals la que es conserva millor és la del costat sud. Creiem que la del nord restaria ben afectada per l'incendi que patiria l'església l'any 1936, ja que són molt presents els efectes del foc en aquesta absidiola, probablement per l'existència de l'escala de cargol que actuaria com a xemeneia.

Les tres finestres de l'absis són les més amples del temple, la qual cosa permet una columneta al mig i una petita claraboia, mentre que les absidioles solament en tenen una de petiteta al bell mig. El creuer té tres finestres a cada tram, força llargues però una mica estretes, cosa que no permet allotjar-hi cap element decoratiu. A cada costat del tram est de la nau mostra les més grans amb el biaix força marcat i que també tenen una discreta traceria.

Als paraments nord i sud del creuer i de la nau, hi havia sengles capelles obertes en el gruix del mur, amb arc apuntat llis, algunes amb l'aresta matada per posar-hi algun retaule; tanmateix, en el mur de la capella s'obria un *oculus* amb traceria trilobulada.

La porta principal del temple s'obriria al peu al de la nau, però curiosament als murs occidentals del creuer trobem sengles portes de factura semblant: arcs lleugerament apuntats amb dues arquivoltes i un guardapols que arrenca d'unes petites mènsules que són l'element decoratiu més notable de la sobrietat que regna en tot l'accés. La de la banda nord té una cornisa sostinguda per mènsules de cul de llàntia. El tram oest tenia en lloc de l'ull de bou unes finestretes d'arc apuntat força estretes.

Exteriorment, crida l'atenció el volum de tota l'obra, reforçada amb contraforts en totes les cantonades i allí on descansen els arcs torals o cadascun dels nervis de la zona absidal. Aquests reforços pugen verticalment fins a una cornisa motllurada, gairebé dalt de tot, i a partir d'allí, en un pla inclinat, s'entreguen al mur.

La sensació de robustesa queda alleugerida per la gradació de la capçalera i per un fris d'arquets apuntats sostinguts per mènsules llises, a excepció d'un parell que són cares humanes, que recorreria tot el capdamunt del temple per sota del ràfec que formava la coberta (fig. 8).

Fig. 8 - Fris d'arquets apuntats que recorre el capdamunt del temple per sota del ràfec. Detall del finestral

Al mur sud del transsepte hi ha, a una alçada notable, un carreu amb marca de picapedrer que té una inscripció de difícil lectura, la qual fou interpretada pel doctor Mateu Llopis com: «Marcat que fa Pere Anthoni/Hocca» (MARTÍ 2015: 64). En manca una confirmació, però en el cas de ser correcta la lectura efectuada fa uns anys, ens trobaríem davant d'un picapedrer que va voler posar el nom al costat del seu senyal, cosa que no coneixem en cap altre lloc.

Temple tardogòtic

Probablement un dels moments més desconeguts de l'església parroquial d'Almenar correspon a l'obra realitzada als peus del temple i que modificà el disseny original gòtic. Es tracta de la substitució del tram segon o més occidental de la nau del temple per una doble tramada que s'estreix cap a ponent. En lloc d'una volta de creueria hi ha sengles voltes catalanes, perpendiculars a l'eix principal, de poc més de quatre metres d'amplada cadascuna (fig. 9). Un gran arc apuntat divideix el tram original en dos espais, té una factura més robusta, la secció de les dovelles és troncopiramidal i una doble estria corre per les cares inclinades a partir de la línia d'impostes, única diferència amb la resta del pilar, que no té cap capitell i mostra els carreus poligonals de la mateixa forma, però llisos; solament la basa té una decoració motllurada de tradició àtica i descansa sobre un plint d'un metre d'alçada que repeteix la mateixa forma poligonal però més gruixuda.

Fig. 9 - El tram de la nau proper a l'entrada al temple també fou projectat amb volta de creueria

Un gran arc apuntat totalment llis sostingut per permòdols remata el tram per ponent, tot i que sembla que podria estar lleugerament separat del mur de façana, el qual està presidit per un gran finestral d'arc de mig punt dovellat que té la mateixa amplada que la porta principal, la qual interiorment té un gran arc carpanell de descàrrega.

Exteriorment la porta d'entrada al temple és d'arc de mig punt dovellat amb l'intradós més estret per l'existència d'una doble motllura de bocell i escòcia, a manera d'arquivolta (fig. 10). Els

Fig. 10 - Portal principal d'accés a l'interior de l'església, del segle XVI

muntants són rematats per una senzilla cornisa i destaquen sengles parelles de cassetons verticals motllurats a cada cara; l'exterior, més ample, té el tram distal llis fins a un remat de bocell també vertical, l'erosió de la meitat inferior és força notable i els carreus que estan més propers al terra han perdut totalment la decoració indicada, una prova d'haver romàs força temps a l'aire lliure.

Tanmateix, el que més crida l'atenció d'aquest canvi estilístic és que els murs tenien també una capella d'arc apuntat com el tram veí, la qual era il·luminada per una finestreta d'arc apuntat de forma gairebé d'espiatllera; no sabem per quina raó es decidí cegar-les amb carreus de la mateixa factura i solament s'hi aprecia l'arc del vell projecte. També l'arrencament de la volta de la creueria que era pensada per aquest tram està evidenciat però sense arribar-se a tirar endavant. Per fora la unitat del mur és bastant manifesta, tot i que destaca que no hi ha el fris d'arquets gòtics però sí que al costat nord hi ha un petita cornisa corresponent a l'amplada del contrafort que hi hauria a l'angle, el qual no pujaria, però, fins a mitja alçada. El tema de la coberta estaria resolt amb una cambra de parets de maó amb galeria de quatre arquets semicirculars per cada banda amb ressaltat de la imposta, i sota ràfec de vuit filades esglaonades també de maons que alternen la col·locació en angle i plana, destaca al mig una sèrie de denticulats del més pur gust clàssic. Tot aquest cos està cobert per teulada a dues aigües i puja gairebé tres metres per sobre del mur de pedra.

Tot plegat dona la sensació que ens trobem davant d'un aturament de l'obra constructiva inicial, la qual s'acaba gairebé un segle després d'haver-se iniciat amb uns altres paràmetres estilístics. A la part nord s'insinua una línia d'aturament, però tot i això, va fer-se un disseny semblant al previst menys en el tema de la coberta que, per abaratir costos, obligà a la transformació de tot el tram. No podem descartar que aquesta part restés afectada per algun enderrocament i llavors s'acabés de manera més senzilla, tot i que el relatiu bon acabat de tot el conjunt, sembla més

bé una adequació del projecte als recursos disponibles, malgrat que impliqués el sacrifici d'elements ja bastits com les pròpies capelles. Interiorment es poden veure algunes filades que no segueixen bé la superfície del parament nord i també el de l'oest. El gust ja tardogòtic de l'obra efectuada, i sobretot de la porta principal del temple, permeten situar la cronologia d'aquesta part de l'església a les acaballes de l'edat mitjana amb ja clares influències renaixentistes, com les galeries de la teulada.

Cimbori

Una de les parts més emblemàtiques de l'església de Santa Maria correspon al cimbori. Situat en el punt central del temple, mostra interiorment les quatre trompes que permeten passar de la planta quadrada del tram corresponent a la vuitavada de la construcció que rematava el projecte gòtic (fig. 11). Tanmateix, a partir d'aquí vénen els dubtes de si va ser acabat o restà pendent d'execució fins que en època barroca hi hagués pressupost per enllestir-lo o reparar-lo, que també és possible. Modificat després de la passada Guerra Civil espanyola, encara es fa una mica més difícil esbrinar el que va passar amb aquesta estructura.

Fig. 11 - Cimbori situat al transepte, sostingut per quatre trompes que fou refet després de la Guerra Civil

Per fotografies del primer terç del segle XX podem comprovar que el cimbori tenia una estructura que permet intuir dues fases constructives: per una banda, el cos octogonal amb estretes finestres de mig punt que no arriben als dos metres d'alçada i que, per tant, s'obren a la meitat inferior d'unes parets properes als cinc metres. Els contraforts són ben presents en totes les arestes i el remat amb una cornisa complementaria allò que podria ser l'obra primitiva (fig. 12). Per una altra banda, hi hauria un doble afegit que augmentaria en prop d'un metre l'alçada del cimbori, amb contraforts més

Fig. 12 - Cúpula del cimbori existent abans de la Guerra Civil, construït en l'estil barroc

estrets i que sobresortirien per sobre de la teulada, al mig de la qual destaca una llanterna que replica l'estructura del cimbori, però amb les finestretes molt més amples i altes, dotada d'una coberta cònica. Després de la guerra es modificà com es veu ara, és a dir, els contraforts s'arrodeixen en el tram superior i es perd la teulada, amb la qual cosa queda visible l'extradós de la cúpula rematada amb la llanterna que, afectada posteriorment per un llamp, fou substituïda per l'actual esfera compacta de rajola.

Interiorment resta tot una mica més clar, ja que les finestres, que mostren una esqueixada molt més ampla i de forma perimetral, són plenament centrades en el parament que mostra pintats uns falsos carreus. L'estructura del cimbori per dins és totalment barroca, ja que hi ha una gran cornisa motllurada amb successió d'escòcies i llistons que té un marcat ressalt al capdamunt. En els angles, hi ha unes pilastres ressaltades per baix amb una mena de permòdols decorats amb motius florals o figurats, en els quals destaquen les màscares; per dalt, doble capitell llis com a continuació de la doble cornisa que remata tot el tambor per sota d'una cornisa a partir de la qual arrenca la cúpula. Cal dir que la pintura no es conserva i es veu el maó de l'estructura amb una decoració de rosetes concèntriques al bell mig, però sense cap visió de la llanterna que no comunicaria amb el temple i correspondria per tant a un element decoratiu extern.

A primera vista sembla que el cos inferior fóra més antic, però al comprovar-ne per sota la teulada la disposició s'aprecia que els contraforts són fets de maons i de pedra, amb algun carreu i que semblen anar per sobre de la coberta de lloses, per la qual cosa podríem pensar que tota l'obra fou refeta o també acabada en època barroca. Fins i tot, en les mateixes trompes, tant per dins com sota la coberta, s'aprecia que són fetes de material no de pedra i que lliguen més amb els guixos, maçoneria i maons de l'època barroca. Per tant hem de concloure que tot el cimbori és del segle XVII i retocat al XVIII. Tanmateix, la inexistència d'arrencament dels nervis per una volta normal de creueria i la disposició de quatre arcs sobre permòdols florits a una alçada superior a la de la resta de capitells, permet deduir que originalment la coberta per aquest tram de la nau era previst que fóra diferent i molt probablement dotat d'un cimbori sobre trompes. No sabem si s'arribà a construir o, tal com va passar al tram occidental de la nau, restà pendent i s'acabà de manera provisional fins que en època barroca es completà el projecte.

L'església barroca

Comentat ja el tema del cimbori, pocs elements resten de l'època barroca. Tot i que als peus del temple es faria un cor de volta de maó, incrustat a les parets medievals i que ocuparia el primer tram de la nau. Igualment, s'obriren sengles capelles d'arc semi-circular al mateix gruix del mur del tram següent encara cobert per volta catalana. Tanmateix l'obra més destacada seria la modificació de la capella gòtica meridional del creuer que es faria de planta quadrada, amb un cos que sobresortiria de la façana i es

cobriria amb volta de dues llunetes; la de l'est aixopluga una petita finestra. L'arc d'entrada és l'obra més destacada, ja que mostra tot l'intradós un notable esgrafiament de gust geomètric. Per fora crida l'atenció una petita fornícula situada prop del vèrtex de les dues aigües de la teulada i que mostra una escultura molt desgastada d'una probable Assumpció —la rodonesa de la panxa lliga més amb una representació femenina—, asseguda i assenyalant el cel amb el dit dret, segons iconografies primitives com per exemple el timpà de la porta nord de l'església de Bossost, la qual sembla correspondre a una clau de volta gòtica. La seva ubicació original es fa difícil de dir i podem especular que se situés, o fóra prevista de situar, en el tram occidental de la nau o en el cimbori, obres totes dues no fetes o enderrocades. Tenint en compte que fa referència a la titular de l'església, tots dos emplaçaments poden ser vàlids.

Seria en aquest moment que es procediria també a realçar amb paret de maons les cobertes generals del temple, sense arribar, per poc, a la cota del tram occidental, però sí que aconseguiria una nova unitat volumètrica amb la teulada sobre encavallades de fusta que deixen un espai transitable per sobre de les lloses gòtiques de pedra i il·luminades per finestres rectangulars.

El campanar

No cal dir, però, que l'obra principal de l'època barroca és la magnífica torre campanar que remata l'obra medieval i esdevé el principal element de referència de l'església com ja s'ha dit. Estilísticament correspon al denominat barroc atenuat (PUIG 2004: 109 i 110) característic del segle XVIII lleidatà, però sense cap dubte els seixanta metres que hi ha des de l'àngel penell que el remata fins a la plaça, el fan una de les torres més altes i esveltes d'aquesta època de gran activitat constructiva en el territori (fig. 13).

Fig. 13 - Campanar afegit al segle XVIII que modificà l'antiga façana de l'església

L'obra principal de l'època barroca és la magnífica torre campanar que remata l'obra medieval i esdevé el principal element de referència de l'església

L'originalitat del campanar d'Almenar consisteix sobretot en la seva atípica situació als peus del temple, que forma un vestibul davant de la porta principal cobert per una volta bufada de maó i les parets nord i sud massisses fetes de carreus. Prop de la can-

tonada sud-est hi ha una porteta d'arc de mig punt dovellat que mitjançant un alt graó dona accés a l'escala cargolada levogira, que amb cinquanta-dos graons puja tot el cos quadrat; curiosament la cupuleta que la cobreix té un cargol esculpit sobre la porta d'accés en un tram de sis graons rectes que porten a la segona escala de caragol, en aquest cas dextrogira, que puja pel cos octogonal mitjançant cent tres graons fins al darrer. Al llarg de la pujada hi ha accés a l'espai sota cobertes —aquí hi ha un graó amb una decoració vegetal per la part de fora de la marxa—, a la cambra del rellotge i al pis de les campanes i a la sortida sota la cupuleta trobem ara una sargantana gravada en negatiu.

La porta és totalment de gust classicista, amb muntants llisos amb un capitell de gola llisa rematat per un àbac i un arc dovellat. Una arquivolta de perfil motllurat sobre capitells semblants als de la porta remata l'entrada, que es troba inscrita en dues grans pilastres llises que tallen un gran arc dovellat que té a la central un permòdol. Sobre el darrer recolza un escut de la població que trenca part de l'entaulament que serveix de base a un frontó motllurat, de vèrtex tallat per una fornícula amb petxina en la conca absidal i que esdevé la representació més barroca de tota la portalada, la qual ocupa pràcticament tot l'ample del temple, però amb els contraforts de cada banda resta centrada en una ampla façana.

La torre de les campanes és una esplèndida edificació que completa la singular silueta de l'església. Presideix la plaça i acull de manera especial els fidels que acudeixen al temple ja que la part inferior fa de nàrtex. Una doble cornisa marca el límit de l'alçada del temple i el pas a la torre octogonal, la qual mostra una nova cornisa en la base vuitavada, on hi ha el rellotge d'esfera rectangular de pedra i amb números romans. Una altra cornisa més motllurada és a la base del pis de les campanes, de balustrada cegada en les finestres d'arc de mig punt emmarcades en un rectangle per sota d'una doble cornisa motllurada que remata amb una balustrada tot aquest gran cos, en què ressalten els angles per unes pilastres amb capitells classicistes. El campanar té un cos més estret per la part de dalt, que ajuda a donar personalitat a la torre, de característiques arquitectòniques semblants i on ara hi ha els altaveus. Un sostre de fusta sosté el xapitell metàl·lic rematat per un àngel daurat.

L'església contemporània

El segle XIX havia de permetre de gaudir a Almenar del formós temple ja acabat. Però a més de les obres necessàries de manteniment es basteix una edificació al costat nord que permetia

accedir al cor. A les acaballes de la centúria es fa una restauració bàsica de les pedres de gres que són el material amb el qual s'ha fet tot el temple i així arribem al segle XX. La necessitat de solucionar l'erosió de la part inferior dels murs portarà a fer-hi aplicacions de ciment, menys respectuoses que les intervencions anteriors. L'accés al temple es va tancar també per una gran reixa que s'adapta completament a tot el buit de la porta, formada per dues fulles fins a l'alçada de les impostes i la part fixa que correspondria a l'espai del timpà amb barrots radials llisos, que alternen amb d'altres en forma flamígera que no arriben al mig, respecte a un semicercle que inscriu una M en referència a la patrona del temple. Es bastirà una nova dependència o fusteria en la banda de la porta nord. La guerra civil espanyola afectà especialment l'interior de l'església, ja que se'n van perdre els elements mobles, alguns de gran vàlua com el retaule barroc que presidia el presbiteri. Acabada l'escomesa bèl·lica, el vestíbul fou el lloc triat per col·locar una monumental placa de marbre amb els caiguts del bàndol franquista, la qual va ser fins fa dos anys al mur nord. Després seguien diverses obres: eliminació del cor, col·locació del rebedor de fusta, durant la dècada dels anys seixanta s'afegirà igualment una sagristia al mur sud, es col·locarà el paviment actual que ocultà l'original amb inscripcions funeràries, la reparació amb ciment de la part deteriorada de la cornisa gòtica, etc. Probablement, la pintura representant l'Anunciació en el timpà de la porta tardogòtica, que originalment seria buit, és una de les obres més interessants fetes en els darrers anys.

Ja en el segle XXI es farà la sagristia en la petita capella meridional i s'urbanitza l'entorn on era el fossar. S'hi fan obres bàsiques de manteniment, sempre justes per la categoria d'aquesta església.⁴ Malauradament, la profusió de grafitis demostra el poc respecte d'alguns pel monument més important d'Almenar i un dels més destacats de la comarca del Segrià.

Fonts documentals

Malauradament, no abunden els documents conservats que ajudin a completar la història del singular temple d'Almenar. Hi ha, però, alguns documents que, juntament amb inscripcions epigràfiques permeten tenir un panorama de les obres fetes. El gruix de referències documentals el trobem sobretot en les visites pastorals que feien els bisbes a la parròquia, en les quals es deixava constància escrita de l'estat de l'església i les obres convenients que, tot i no ser informacions àmplies, ens permeten detectar intervencions en indrets concrets de l'edifici i en l'època precisa, el nombre d'altars i la seva advocació, entre altres informacions.⁵ La primera visita data de l'any 1361.⁶

⁴ En impremta el present article ens assabentem de la caiguda de part de la cornisa interior del cimbori i de l'alarma originada davant la sensibilització per la incomprensible ensulsiada del proper campanar de Rosselló, tot i que sortosament les circumstàncies de risc són ben diferents pel temple almenarenç.

⁵ De les visites pastorals que feien els bisbes o els seus representants en trobem informació als «Quinque libri» parroquials (Arxiu Diocesà de Lleida [ADLL], Almenar) i als Llibres de visites (Arxiu Capitular de Lleida [ACL], *Visites pastorals*, Almenar), aquests, normalment amb dades més extenses.

⁶ ACL, *Visites pastorals*, Almenar, 1361, VP_0001/024-026. Segons es desprèn de la visita en aquest any, l'església no tindria més de cinc o sis altars, quan als segles XVII i XVIII, se n'acostuma a mencionar nou.

Altres fonts informatives que hem utilitzat, també de procedència eclesiàstica, són els *Llibres de culte i fàbrica* i els projectes d'obra,⁷ a iniciativa dels clergues parroquials, com a col·laboradors o iniciadors de les reformes i canvis que es pretenien fer.⁸ Tanmateix, des del punt de vista civil, la paeria o ajuntament d'Almenar, que tenia l'obligació del manteniment del temple i que havia d'assumir el cost de l'obra, necessitava les autoritzacions dels òrgans polítics superiors, en bona part del segle XVIII, centrats en la Reial Audiència de Catalunya, que havia d'expedir els permisos pertinents.⁹ A partir de la segona meitat del segle XIX, la premsa escrita, les actes i butlletins de les entitats, fotografies, així com la informació telemàtica en permeten una anàlisi més acurada.¹⁰

Fonts historiogràfiques

El primer estudi sobre el temple el va fer Benito Morón Clemente (MORÓN 1969), que va donar a conèixer de forma general els aspectes més significatius del monument, i plantejà

La majoria d'autors coincideixen a valorar l'interès excepcional del temple almenarenc per la seva situació dalt del turó de la vila que es divisa des de distàncies considerables i per ser una obra ja plenament gòtica

dubtes no resolts del tot des del punt de vista arquitectònic, com el de l'existència del cimbori en l'edifici primitiu o les característiques de la volta de la nau central que toca al campanar, amb la funció dels tres finestrals de mig punt del costat sud, actualment cegats (MORÓN 1969: 14-16).

Francesc Martí va dedicar part de la seva recerca històrica local a l'estudi del temple (MARTÍ 1991: 404-407; MARTÍ 2015: 61-79). Amb els seus arguments, recolzats en les visites pastorals, planteja que el cimbori

hagués caigut durant la Guerra dels Segadors igual que la primera volta a l'entrar a l'església, la clau de volta del qual es podia traspasar a la part exterior de l'altar del costat sud del transsepte (MARTÍ 2015: 65). D'altra banda, les finestres de mig punt cegades al mur sud, podrien fer la funció de campanar d'espada en el primer edifici romànic (MARTÍ 2015:

73-74) i la portalada principal estaria dintre de l'estil gòtic (MARTÍ 2015: 73).

Isidre Puig (PUIG 2003: 160-162) incideix en els efectes de la construcció del campanar respecte a la façana de l'església, la qual podia haver contingut una rosassa per a il·luminar l'entrada. També planteja el moment de la construcció del primer cimbori i de la supressió de la primera volta després de l'entrada.

Francesca Español (ESPAÑOL 2002) posa de manifest els precedents artístics i arquitectònics del temple d'Almenar, a partir de la irradiació del de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes a les comarques de la Noguera i del Segrià, i posa en dubte l'existència del cimbori en el moment inicial de la construcció, tot i la composició inicial per a fer-ho possible. Francesc Fité (FITÉ 2008: 499) creu que la planta de l'església d'Almenar té influència de la de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, amb la novetat que incorpora el cimbori, aquest inspirat en el de la Seu Vella de Lleida.

Eduard Rua (RUA 2007) fa un complet estudi arquitectònic de l'edifici mitjançant la projecció de diferents plànols, que permeten aprofundir més en les seves diverses vessants interpretatives. Està estructurat a l'entorn dels diferents elements construïts, els estils i els materials. La contextualització bibliogràfica li permet incidir en temes ja plantejats anteriorment, com el cimbori, la façana anterior al campanar del segle XVIII, la diferent articulació de la primera volta o la funció dels finestrals cegats del costat sud.

En general podem veure que la majoria d'autors coincideixen a valorar l'interès excepcional del temple almenarenc, primer per la seva situació dalt del turó de la vila que es divisa des de distàncies considerables i, en segon lloc, per ser una obra ja plenament gòtica. També veiem que hi ha dubtes sobre els arcs cecs de la banda sud o sobre el cimbori, però la majoria no comenten gaire la modificació del tram occidental del temple, important segons nosaltres per entendre'n l'evolució.

Igualment, tots coincideixen al comparar-lo amb d'altres temples propers com Sant Domènec de Balaguer o Santa Maria de Castelló de Farfanya, si bé el millor paral·lel és sense cap dubte el temple del monestir de Bellpuig de les Avellanes.

⁷ ADLL, *Llibres parroquials*, Almenar, «Libro de culto y fábrica de la parroquia de Almenar. 1938».

⁸ ADLL, *Llibres parroquials*, Almenar, «Proyecto de la Memoria sobre recomposición de la torre de Almenar», any 1894, 6 pàgs.

⁹ Les relacions entre els dos ens polítics queden reflectides a través dels diferents registres de «Consultes» i «Expedients» pel període 1745-1747, de la secció Audiència, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA).

¹⁰ Bàsicament hem consultat el *Diario de Lérida*, el *Boletín Oficial del Estado de la Provincia de Lérida* i el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*.

SÍNTESI EVOLUTIVA

1. Mitjan segle XII fins a la darrerria del segle XIII

Un cop conquerida la població als àrabs, s'hi bastiria un primer temple que donaria resposta a les necessitats religioses d'Almenar durant aproximadament un segle (vegeu a la figura 14 el plànol de les fases constructives).

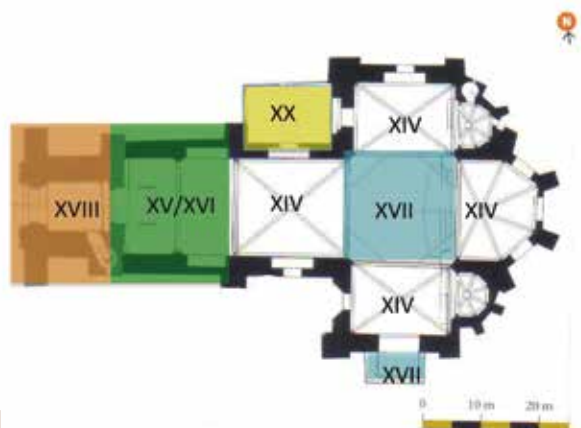

Fig. 14 - Plànol indicatiu de les diferents etapes constructives de l'església de Santa Maria

2. Darrerria del segle XIII i primer terç del segle XIV

En substitució del temple romànic, es viurà el moment àlgid de la construcció de l'església tal com la coneixem avui dia, tot aprofitant la bonança econòmica del moment.

3. Final del segle XV i principi del segle XVI

Remodelació del tram dels peus del temple i construcció de la porta principal. La visita pastoral de l'any 1445 reflecteix que al temple es feien obres administrades pel vicari,¹¹ i, en la visita pastoral de 1541,¹² s'hi esmenten les deficiències de la teulada i dels murs. Malgrat que aquests dos darrers segles correspondrien a un període

Fig. 15 - Coberta original d'època gòtica sota de la teulada barroca. Es veu també el cimbori clarament fet després

de dificultats econòmiques pel cost del procés d'emancipació de la vila envers els senyors Carcassona-Icard, amb una disminució de la població (FORNS 2004: 115-122), es bastiria la nova teulada sobrealçada de doble galeria de quatre arquets de maó a cada costat, segons la moda en moltes edificacions de la zona durant el segle XVI (fig. 15). Segurament que seria d'aquest segle la creu processional de plata.

4. Segona meitat del segle XVII

Durant la Guerra dels Segadors (1640-1659), en el setge de novembre de l'any 1641, l'església sofreix un incendi i en part queda enderrocada (MARTÍ 1991: 327-329), i fins l'any 1664, tot fa pensar que no s'haurien reparat els desperfectes segons es desprén de les visites pastorals.¹³ Les obres es dilaten, però finalment es projecta la construcció d'un retaule que, segurament, s'hi incorporaria els anys següents (fig. 16).¹⁴ Durant aquest segle hi ha constància que hi funcionava un orgue.

Fig. 16 - Altar barroc, segurament de finals del segle XVII, que fou destruït l'any 1936

5. Segle XVIII

Almenar al segle XVIII, tot i el creixement experimentat respecte dels segles immediatament anteriors, assoliria en xifres absolutes els habitants de mitjan segle XIV. Per tant, no tindria necessitat de construir una nova església. És el segle de la construcció de l'imponent campanar que cobreix amb una volta l'àmbit de l'entrada, així com del remat del cimbori amb una llanterna i de la nova teulada sobrealçada respecte a la coberta medieval de lloses. Tanmateix, no fou una obra fàcil, ben entrat el segle XIX els almenarencs encara pagaven deutes per la construcció del campanar. La data 1740 que figura a la façana és indicativa de la finalització d'una primera etapa de les obres. En un dels angles, a l'acabar el primer cos, hi ha dues vegades gravat l'any 1750. Entre els anys 1745 i 1747 la vila inicia els tràmits per l'autorització d'endeutar-se sobre un vintè dels fruits del delme que es recol·lectin per quatre anys, per tal de

¹¹ ACL, *Visites pastorals*, any 1445, Almenar, VP_0002/033v-036r.

¹² ACL, *Visites pastorals*, any 1541, Almenar, VP_0004/101v-103r.

¹³ En la visita pastoral del dia 6 de juny de 1657 el bisbe posava de manifest que l'església estava encara molt derruïda, i demanava al batlle i paers de la vila que en cobrissin la darrera navada amb urgència i en reparessin la capella del Sant Crist amb la finalitat que no entressin les pluges a l'església. Insisteix als jurats que les multes imposades als vilatans per treballar en dies festius, es destinin a reparar-la (ACL, *Llibres parroquials*, Almenar, «Quinke libri» [1650-1682], fols. 137r-140r).

¹⁴ En la visita pastoral del 20 de juny de 1675 es demana als paers que, ja que a l'altar major només hi ha un quadre deteriorat de la Mare de Déu, facin per aquell any i els següents una capta de cereal per les eres i la vila per tal d'obtenir els diners per incorporar-hi un retaule (ADLL, Almenar, *Llibres parroquials*, «Quinke libri» (1650-1682), fol. 101r i v).

cobrir les obres de l'església.¹⁵ Entre 1755 i 1762 fou necessari repassar la teulada i fabrica del temple.¹⁶ L'any 1771 l'ajuntament contractava el mestre de cases Francesc Melet per finalitzar la darrera etapa de l'obra del campanar i acabar part del cimbori, per un import de 3.025 lliures.¹⁷ Es tractaria de la part enderrocada l'any 1936 i que correspondria a la restauració de després de la guerra dels Segadors.

Tot i les obres en determinades parts, altres quedaven desateses, com quan l'any 1774 una part molt extensa estava sense teulada i amb perill que en caiguessin les voltes,¹⁸ cosa que encara durava el 1787.¹⁹

6. Segle XIX i principi del segle XX

L'any 1816 foren necessàries obres a les voltes.²⁰ S'obriria per darrere la fornícula de la façana. A final del segle XIX calia afrontar una restauració intensa, però al coincidir amb una accentuada crisi econòmica (FORNS 2004: 475-483), els esforços de particulars i institucions no permeteren iniciar-la fins 1894,²¹ segons el projecte del conegut arquitecte Celestí Capmany; al cap de vuit anys s'acabaria, després de desmuntar i fer nova tota la teulada, restaurar els murs i posar vidres de colors als tretze finestrals gòtics.²²

7. Segon terç del segle XX

El 1936 es crema el temple i es perd tot el ric mobiliari litúrgic existent, presidit per un excel·lent retaule barroc dedicat a Santa Maria, però amb una curiosa i poc freqüent imatge d'un Santiago Matamoros al capdamunt de l'obra que tapava tot el presbiteri (LLADONOSA 1952: 118-119; MARTÍ 2015: 68). El cimbori restà danyat i també es va desmuntar l'àngel-penell del campanar. Desapareix la verge que hi hauria a la façana. A partir de l'any 1938, se'n reconstrueix el cimbori, el paviment i les cobertes.²³ Es posa la làpida als caiguts del bàndol franquista al vestibul. Entre 1950 i 1952 es repica la pedra de gres afectada per l'habitual erosió.

8. Darrer terç del segle XX

Es posa la calefacció amb la caldera al magatzem de la porta nord. A partir de 1981 es fan obres de restauració al campanar que culminen l'any 1984 amb el retorn de l'àngel-penell (MARTÍ 1984). A mitjan anys noranta s'enderroca la sagristia de maçone-

ria de totxo del costat sud que s'hi havia afegit durant la dècada del 1960. S'arranja l'entorn del fossar i s'habilita la capella meridional del transsepte com a sagristia. Al mateix temps s'adapta una exposició museïtzada per la creu processional.

9. Principis del segle XXI

Es cobreix el paviment del fossar i la plaça i s'hi fan obres menors de manteniment. L'any 2014 es trasllada la làpida pels caiguts del bàndol nacional durant la Guerra Civil (1936-1939), que era al cancell de l'església, a la Sala-Museu de la Biblioteca municipal Ramon Berenguer IV. Es projecta l'enderroc del magatzem que cobreix la porta nord, per tal de deixar-la al descobert i poder contemplar la portalada gòtica (similar a la del costat sud), amb les impostes de la part superior.

CONCLUSIONS

El treball present fa un repàs de la interessant diacronia de l'emblemàtica església parroquial d'Almenar, en què es confirmen coses ja dites per d'altres col·legues i s'hi afegeixen noves interpretacions que, creiem, permeten entendre'n millor l'evolució. Cal encara seguir aprofundint en les dades existents i en les que apareguin en un futur per millorar el coneixement científic sobre una de les edificacions més interessants del territori.

El temple de Santa Maria és una joia de l'escassa arquitectura gòtica existent a la comarca del Segrià, reconeguda merescudament com a BCIN fa sis anys,²⁴ i que a més per la seva situació i la seva volumetria peculiar esdevé, després del Turó de la Seu Vella, el principal monument referencial de la plana lleidatana.

L'església és una obra del gòtic primitiu que encara mostra la forta influència del romànic que, a partir de la catedral de Lleida, va influir en tot el territori durant el segle XIII i part encara del XIV. Tot i que el projecte és ja plenament gòtic, hi ha la influència de l'estil anterior en les portes nord i sud del creuer o en els robustos contraforts de les cantonades del transsepte, que en part recorden les existents a la mateixa Seu Vella.

¹⁵ Fou un procediment relativament lent, perquè per obtenir el permís calia el vistiplau del regent de la Reial Audiència de Catalunya. Aquest organisme ho plantejava a les autoritats locals si tots els veïns hi estaven d'acord. El bisbe de Lleida donava suport a les autoritats locals, ja que considerava que les obres anaven a càrrec del municipi, perquè no pagaven l'impost de la primícia al bisbat (ACA, *Audiència*, regs. 239, 465, 466 i 513).

¹⁶ ADLL, *Llibres parroquials*, Almenar, «Quinke libri» (1754-1779), fols. 229v i 338r.

¹⁷ Arxiu Comarcal de la Noguera (ACN), PN, Almenar, Magí Guell, 200-90-T1-994, fols. 80v-82v i 179r i v (vistiplau de la finalització d'obra).

¹⁸ ADLL, *Llibres parroquials*, Almenar, «Quinke libri» (1754-1779), fol. 229v i 338r.

¹⁹ L'ajuntament d'Almenar feia poders a un agent de negocis de Madrid per obtenir l'autorització per a invertir diners sobrants al consistori per destinar-los a obres de les voltes i de les parets pel perill que suposava el seu estat (ACN, PN, Magí Guell, vol. 15, fols. 113v-114r).

²⁰ ACL, *Llibres d'Actes*, vol. 106, data 18-06-1816, sense numerar.

²¹ L'impuls inicial va sorgir com a reacció del mal estat del campanar, especialment el darrer tram d'obra i el parament de l'enxanell que allotjava l'àngel-penell (ADLL, Almenar, *Llibres parroquials*, document «Proyecto de la Memoria sobre recomposición de la torre de Almenar», 6 pàgs).

²² *Diario de Lérida*, 10 de juny de 1900, i *Boletín Oficial del Estado de la Provincia de Lérida*, 13 d'agost de 1902, pàg. 343.

²³ ADLL, *Llibres parroquials*, Almenar, «Libro de culto y fábrica de la parroquia de Almenar. 1938».

²⁴ Acord de govern de la Generalitat de Catalunya, GOV/49/2010, en data 23 de març de 2010, en què es declara Bé Cultural d'Interès Nacional. Vegeu DOGC, núm. 5598, de 30 de març de 2010.

Tot i que el paral·lel millor és Bellpuig de les Avellanes, considerat com a prototipus, la parròquia d'Almenar podria ser una mica més antiga; les influències romàniques comentades, en el monestir premostratenc són plenament superades pel gòtic que plana per tota l'obra, la qual també recordem que roman inacabada. Això podria ser també el que passaria a la nostra església en allò que respecta al cimbori i al tram occidental de la nau, cosa que explicaria que es finalitzés amb materials més febles i que patiria més fàcilment les conseqüències de les destrosses que les guerres infringiren en el monument, i la recurrent necessitat de reparació que apareix en la documentació. També el factor que el temple no fos acabat explicaria la permanència dels arcs del campanar del temple romànic.

Cal dir que l'obra aconseguida fou força reconeguda, fins al punt que esdevindrà una de les poques esglésies que sobrevisseran a l'afany substitutiu dels temples medievals que experimenta la comarca al segle XVIII sota la influència constructiva de la catedral nova lleidatana. Aquesta necessitat generalitzada de bastir al llarg del set-cents, se centra a Almenar a aconseguir un dels millors campanars del territori, que s'adapta al temple antic i que en reforça la bellesa al dotar-lo d'un nou element funcional, però que completa la seva poderosa imatge fins al punt referencial que aconsegueix en el territori.

BIBLIOGRAFIA

ALTURO (1999): Jesús Alturo i Perucho, *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*, Barcelona, Fundació Noguera.

ESPAÑOL (2002): Francesca Español Bertran, *El gòtic català*, Manresa, Caixa Manresa, Angle Editorial.

FITÉ (2008): Francesc Fité, «Expansió de l'arquitectura religiosa gòtica a les Terres de Lleida», dins Prim Bertran i Francesc Fité (coord.), *Temps de consolidació. La Baixa Edat Mitjana. Segles XIII-XV (Arrels Cristianes. Presència i significació del Cristianisme en la història i la societat de Lleida, vol. II)*, Lleida, Pagès Editors, Bisbat de Lleida, p. 491-540.

FORNS (2004): Josep Forns i Bardají, *Economia i societat en els regs històrics occidentals Catalans: Almenar (Segrià) i la seva àrea, segles XIV-XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Ajuntament d'Almenar.

FORNS (2011): Josep Forns i Bardají, *Almenar*, Valls, Editorial Cossetània.

GARGANTÉ (2004), Maria Garganté Llanes, «Les cases consistorials a les comarques de Ponent, un ressò classicista en l'arquitectura civil catalana dels segles XVII i XVIII», *Locus Amoenus*, 7, p. 237-253.

LLADONOSA (1952): Josep Lladonosa i Pujol, *La Diócesis de Lérida y el misterio de la gloriosa Asunción de la Santísima Virgen*, Lleida, Imp. Mariana.

MARTÍ (1984): Francesc Martí i Solsona, *El Retorn de l'àngel a Almenar*, Lleida, Obra Social de la Caixa Rural d'Almenar, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Imp. Virgili & Pagès.

MARTÍ (1991): Francesc Martí i Solsona, *Almenar. Història i gent*, Lleida, Ajuntament d'Almenar.

MARTÍ (2015): Francesc Martí i Solsona, *Almenar. Espai i vida*, Alfarràs, Ajuntament d'Almenar.

MORON (1969): Benito Morón Clemente, «Iglesia de Santa María de Almenar. Situación y noticia histórica del pueblo», *Ilerda*, XXIX, p. 315-328.

PLEYAN (1889): José Pleyán de Porta, *Diccionario geográfico, estadístico, etimológico, histórico, artístico, biográfico, industrial y mercantil, etc., de la provincia de Lérida*, Lleida, Tip. de la Casa de Misericordia.

PUIG (2003): Isidre Puig Sanchis, «Altres esglésies de la diòcesi de Lleida», dins Antoni Pladevall i Font (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos 2*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 161-164.

PUIG (2004): Isidre Puig Sanchis, «La darrera activitat constructiva a la Seu Vella i l'arquitectura a la Lleida del segle XVIII», *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, 4, p. 67-333.

RUA (2007): Eduard Rua Fargues, *Anàlisi històrico-constructiva de l'església de Santa Maria d'Almenar*, Projecte de fi de carrera d'Arquitectura tècnica, Barcelona, Elisava, Escola Superior de Disseny, inèdit.

SANAHUJA (2013): Xavier Sanahuja Anguera, *Fabricació i circulació de moneda local a la Catalunya dels segles XIII-XVI*, tesi doctoral, Lleida, Universitat de Lleida, 2 vols.